

„NULLANÖVEKEDÉS” VAGY „ORGANIKUS FEJLŐDÉS”? KÜLÖNBÖZŐ VILÁGMODELLEK — AZONOS IDEOLÓGIAI TALAJON

FEJÉR LÁSZLÓ

A JÖVŐKUTATÁS TÁRSADALMI FUNKCIÓI

A tudományos társadalomelmélet, a marxizmus—leninizmus kialakulása a jövőbelátás területén is forradalmi változáshoz vezetett. Marx és Engels korszakalkotó munkássága ugyan először mutatta ki tudományosan annak lehetőségét — éppen a társadalom objektív törvényszerűségeinek feltárásával —, hogy az ember tudatosan alakíthatja, formálhatja jövőjét.

A történelem szinte minden szakaszában az emberek megkísérelték megjósolni a jövőt, előre látni saját helyzetük és egész társadalmuk alakulását. Ezek a törekvések az általános emberi aktivitás kifejeződései, az ember jövőre irányultságának eszmei formái, amelyeket a mindenkori anyagi-társadalmi viszonyok sajátosan meghatároznak. Ha alaposabban szemügyre vesszük ezeket a jóslási törekvéseket, azt tapasztaljuk, hogy már az ókori társadalmakban és azóta is mindig meghatározott ideológikus formákban jelentkeztek, ideológiai elemekkel keveredtek, végső soron a történelmileg változó és fejlődő osztályellentmondások kifejezői voltak, amelyeknek megfelelték az őket hordozó eszmei rendszerek és tudatformák (mitológia, vallás, utópiák).

A marxizmus—leninizmus — legáltalánosabban tekintve — létrejöttétől kezdve az emberiség jövőjét feltáró tudomány, az emberiség jövőjéről szóló általános elmélet volt.¹ Az emberiség távolabbi jövőjének feltárása mellett — különösen az utóbbi években — egyre általánosabb igény jelentkezik a közelebbi jövő feltárására, azaz a következő ötven-hatvan év társadalmi-gazdasági, politikai változásainak előrejelzésére, a társadalom jövőképeinek felvázolására.

Ez teljesen kézenfekvő igény a szocialista társadalom részéről, mivel itt a gazdaság, a politika és az egész társadalom tervszerű fejlesztése és alakítása objektíve lehetséges és szükségszerű. A tőkés társadalomban pedig — különösen az állami monopolkapitalizmus rendszerében — az egyre elviselhetetlenebbé váló gazdasági-társadalmi antagonizmusok letompítására és következményeik kivédésére irányuló törekvések sürgetik a jövő tudományos igényű feltárását és valamiféle hatékonyabb társadalmi tervezést. Ilymódon a jövő tudományos feltárása — meghatározott keretek között — a tőkés uralkodó osztályoknak is érdekükben áll. Erről a történelmi-társadalmi meghatározottságról Ossip K. Flechtheim — akitől egyébként a „futurologia” mint a jövőkutatás tudományának egyik elnevezése is származik — a következőket írja egyik legutóbbi tanulmányában: „Míg a tervezés a szocialista hagyományokból ered, s továbbra is mindenenekellett a kommunisták övezetében gyakorolják, a

¹ Vö. Ágh Attila: A jövő marxi elméletének alapjai; „Világosság”, 1974/8—9.

kapitalista térségben kialakult a jövő megragadásának egy másik formája: a prognosztika, avagy a szorosabb értelemben vett jövőkutató, amiként az mindenekelőtt az Egyesült Államokban kibontakozott. A második világháború idején nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerű háborút nem lehet végigvinni jelentős mennyiségű prognózis-programozás és tervezés nélkül. Azóta a nagyvállalatok is felismerték, hogy az értékesítést és a műszaki fejlesztést elő kell irányozni, sőt tervbe kell foglalni. Így aztán most Amerikában és Európában egyaránt erőltetik a technikai előrejelzést (Technological Forecasting), a konjunktúraprognózist és a konjunktúrabarométert, mint ahogy a legkülönbözőbb gazdasági adatok előzetes kiszámítását is... A tervezéshez hasonlóan a prognosztika is használja a matematikai és a statisztikai módszereket, a közgazdaságtani és üzemgazdaságtani ismereteket, a képzés-gazdaságtant, a demográfiát és további egyedi tudományok egész sorát.”²

Flechtheim kiemeli a tervezés és a jövőkutató pozitív kapcsolatát, és utal arra, hogy a tervezés elengedhetetlenül szükségessé válik a tőkés társadalom viszonyai között is. De egyszerűen figyelmen kívül hagyja azokat a minőségi különbségeket, amelyek a szocialista társadalmi tervezés objektív történelmi-társadalmi szükségszerűsége és a tőkés tervezés prakticista — a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok megőrzésére irányuló — törekvései között fennállnak.

A flechtheimi közelítés mindenekelőtt külső, formai kapcsolatot keres a tervezés és a jövőkutató között, és a tervezést — legalábbis elméletileg — beépíthetőnek tartja valamiféle egységes jövőkutatóba.³

Úgy tűnik, hogy Flechtheim a tervezés szükségességét az egész világ nagy megoldatlan problémáiból és a kapitalista társadalom anarchisztikus jelenségeiből vezeti le. Elismeri, hogy az átfogó társadalmi tervezés lehetősége és valósága a szocialista társadalmi rendszer történelmi kibontakozásából, a szocialista forradalmak győzelméből adódik, és hogy a szocialista társadalmi gyakorlat elméleti alapjait a marxizmus—leninizmus klasszikusainak munkái képezik. A marxizmus elméletét azonban a maga polgári álláspontjáról sok szempontból utópisztikus jellegűnek tartja, és ezért úgy gondolja, hogy ki kell dolgozni a tőkés társadalom jelenlegi viszonyai között is elkerülhetetlenül szükségesnek látszó tervezésnek egy új, nem-marxista elméletét. A társadalmi tervezésnek ez a Flechtheim-féle felfogása nem felel meg az objektív társadalmi törvények felismerésére és az azokhoz való tudatos alkalmazkodásra épülő tudományos koncepciónak.

IGÉNY A TUDOMÁNYOSSÁGRA ÉS A TŐKÉS OSZTÁLYÉRDEKEKRE

A polgári jövőkutató általában alapvető feladatának tekinti az ember belátható jövőjének felvázolását, és benne a tudományosság igényével is találkozhatunk. Hogyan teljesül végül is a tudományosság igénye a polgári jövőelméletekben? Milyen elvekben találják meg a tudományos kutatás ki-

² O. K. Flechtheim: *Drei Möglichkeiten unsere Zukunft*; „Frankfurter Hefte”, 1974. júli. 481—488.

³ O. K. Flechtheim *„Futurologie. Der Kampf um die Zukunft”* (Verlag Wissenschaft und Politik, 1970) c. művében részletesen fejtette ki ezt a koncepciót.

indulópontjait? A kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy lényegében a pozitívizmus elméleti vonalát követik. A tudományosságra való törekvésüknek alapjában a valóságos világ egyoldalú, mennyiségi, matematikai-modellezési szemlélete felel meg. A polgári jövőkutatás úgy tesz, mintha tartózkodna az értekektől és érdekektől, és egységesnek tételezi fel az emberiség jövőjét. Eltekintenek a jelen valóságának a társadalmi rendszerek különbözőségéből fakadó minőségi ellentmondásaitól, azoktól, amelyek globális méretekben a két világrendszer antagonisztikus társadalmi ellentmondásaira vezethetők vissza. Ezeket a társadalmi ellentmondásokat, amelyeknek a kibontakozása és megoldódása egy objektív történelmi folyamatban valósul meg és objektív társadalmi törvényszerűségek által determinált, egyáltalán nem veszik számba a társadalom jövője szempontjából.

Még a polgári jövőkutatás progresszív irányzataira is az a jellemző, hogy ha el is jutnak bizonyos objektív társadalmi törvényszerűségek felismeréséhez, ezekből nem képesek ellentmondásmentes, következetesen tudományos érvényű általánosításokat levonni, mivel nem rendelkeznek szilárd, valóban tudományos társadalomelméleti alapokkal. A tudományos társadalomelméleti, világnézeti alapok hiányában a tudományosságra való törekvés igénye a tőkés ideológia korlátaiba ütközik.

A polgári jövőelméleteket már első közelítésben is két csoportba sorolhatjuk a tudományosság feltételeinek érvényesülése szempontjából. Az első csoportba azokat sorolhatjuk, amelyekben a tőkés ideológiai elkötelezettség a tudományosság követelményét teljesen háttérbe szorítja. Ezek az elméletek a tőkés társadalom nyílt apológiáinak tekinthetők. A második csoportba sorolható elméletekre az a jellemző, hogy szerzőik szembenéznek a tőkés társadalom ellentmondásaival, bizonyos határok között még a tőkés társadalom objektív törvényszerűségeinek feltárását is vállalják, de mivel nem helyezkednek a következetesen materialista és dialektikus társadalom- és történelemszemlélet alapjára, még a sok esetben helyes felismeréseiket sem képesek egységes elméleti rendszerbe foglalni. Így következtetéseiket már általában elszakadnak a valóságtól. Tehát szándékuk ellenére sem tudják a tudományosság követelményét maradéktalanul teljesíteni. Ennek eredményeképpen elméleti következtetéseik — tényleges hatásukban — szintén tőkés ideológiai érdekeket szolgálnak, mert a valóságnak ellentmondó, hamis elképzeléseket táplálnak az emberiség jövőjéről. Mégis elsősorban a polgári jövőelméleteknek ez a második csoportja jelentős a marxista, tudományos jövőkutatás szempontjából, mivel kritikai elemzésük egy sor helyes felismerést szűrhet ki belőlük — elsősorban módszertani vonatkozásban.

A tőkés társadalom kereteit feszítő antagonisztikus ellentmondások, a tőkés társadalom egyre jobban elmélyülő válsága a tőkés uralkodó osztályt a jelen ellentmondásaiból kivezető út keresésére készíti. A tőkés politikának a válságok leküzdésére szolgáló programok és tervek elkészítéséhez olyan prognózisokra van szüksége, amelyek többé-kevésbé pontosan jelzik a kapitalista társadalom, mindenekelett a gazdasági szféra egyes területeinek várható alakulását. A burzsoá állam és a tőkés uralkodó körök ezért támogatják a jövőkutatást, de csak addig, amíg a jövőelméletek nem mutatnak túl a tőkés társadalom viszonyain. Így érthető az is, hogy a polgári jövőkutatás valóban tudományos eredményeket elsősorban a jövőkutatási módszerek kidolgozásának területén, valamint a gazdasági, ökológiai folyamatok és a tömegkommunikáció alakulásának előrejelzésében mondhat magáénak.

A jövőkutatási szakirodalom egyik viszonylag nagy tudományos visszhangot kiváltó munkája a MIT (Massachusetts Institute of Technology) rendszerdinamikai csoportjának keretében született könyv, „A növekedés korlátai”, melyet D. H. Meadows, D. L. Meadows és munkacsoportja készített.⁴ A könyv Volkswagen-pénzen készült és a Római Klub megbízása alapján. A Római Klub ún. első jelentésének is ez a könyv képezte egyik alapját. A Meadows-csoport lényegesen támaszkodott a Massachusetts Institute of Technology-n már korábban kibontakozott rendszerdinamikai, prognosztizálási tevékenységre, amelyet Forrester professzor irányított. A könyvvel kapcsolatban már eddig is jelentős kritikák jelentek meg a nemzetközi és a hazai szakirodalomban.⁵ A kialakult vita is bizonyítja, hogy „A növekedés korlátai” lényeges és jelentős megállapításokat tartalmaz az emberiség belátható jövőjével kapcsolatban.

A tanulmány talán legfontosabb mondanivalója az, hogy a gazdasági és a legszélesebben értelmezett társadalmi növekedésnek abszolút korlátai vannak a Földön. Megállapítják, hogy ha ezeket az abszolút korlátokat nem vesszük figyelembe és — tudatos társadalmi irányítással — nem fagyasztunk be mindenféle növekedést, akkor a földi világ belátható időn belül (50–100 év) katasztrofális helyzetbe kerül, s végül is elkerülhetetlen lesz az emberiség kipusztulása. A szerzők mondanivalójuk kifejtéséhez megszerkesztették a világ rendszerdinamikai modelljét, a „nullanövekedés” modelljét, amely egyben az emberi világ alternatív jövőképeként is tekinthető. Alternatívájuk körülbelül így fest: vagy nullanövekedés, vagy semmilyen növekedés, azaz teljes pusztulás.

Érdeemes közelebbről is megvizsgálni, hogy milyen is a MIT-csoport modellje. A jelenlegi földi világ jelenségeinek öt tényező-csoportját választották ki és ezekből állították elő világmodelljüket. Ezek a tényező-csoportok a következők: a népesség alakulása, az ipari termelés növekedése, az élelmiszertermelés változása, az újra nem termelhető nyersanyag- és energiaforrások mennyiségének alakulása, a szennyeződés méreteinek és minőségének változása. Magát a világot — a földi természetet és az emberi társadalmat — olyan soktényezős rendszernek tekintik, amelyben az összetevő elemek dinamikusan változnak és visszacsatolódásaikon keresztül végül az összes elem megváltozásának okozói is. A pozitív visszacsatolódásokon keresztül gyorsítják, a negatív visszacsatolódásokon keresztül lassítják az elemek változásait. Rendszerdinamikai modelljükben a valóságos visszacsatolódásoknak a rendszerelméleti visszacsatolások felelnek meg.

Modellalkotásuk általános koncepcióját helyesnek ítélniük meg, mivel a valóság, az anyagi világ különböző részei és területei mint rendszerek általában modellezhetőek, és az is igaz, hogy „... a modell olyan, a megismerés objektumával objektív megfelelési viszonyban levő és a kutatás folyamatában azt helyettesítő anyagi vagy eszmei rendszer, amelynek tanulmányozása új információt szolgáltat, vagy szolgáltatathat magáról a megismerés objektu-

⁴ D. H. Meadows—D. L. Meadows: „The Limits to Growth”, Universe Books, New York 1972.

⁵ Magyarországon a „Természet világa” c. folyóirat 1973/5., 6., 8., 9. 10. számaiban, a „Magyar Tudomány” 1974/4., 10. számaiban, a „Műszaki Gazdasági Tájékoztató” 1974/10. számában olvasható vita, illetve ismertetés a „Növekedés korlátai” c. könyvről.

máról”.⁶ A modellalkotás különösen olyan rendszerek vizsgálatánál indokolt, amelyeknél a jelenségek elemzése nem lehet közvetlen, és így a modell elősegíti a rendszer megismerését. A modellel szemben az a fő követelmény, hogy a vizsgált vonatkozásban megfeleltethető legyen a modellezett jelenséggel, nem kell tartalmaznia a jelenség minden vonását — ez nem is valósulhat meg soha.

A MIT-csoport világmodellje is csak öt tényező-csoportot vesz figyelembe, és figyelmen kívül hagy minden más meghatározót, sok lényeges természeti jelenséget, és — ami viszont már alapvető hiányossága —: a legfontosabb társadalmi meghatározókat. Modelljüket lényegében csak az általuk kiválasztott öt tényező-csoport modelljének tekinthetjük, világmodellnek csak abban az esetben, ha valóságos világunkat ezzel az öt tényező-csoporttal azonosítjuk. Mégis szándékuk szerint a világ egészének jövőjét óhajtják előrejelezni és tévedésüket nem nagyon enyhíti az, hogy modelljüket ők maguk is túlságosan leegyszerűsítettnek tartják. Sőt, többszörösen is ellentmondásba kerülnek saját magukkal, amennyiben ezt a szerintük is túlságosan leegyszerűsített világmodelljüket a társadalompolitikai döntések megalapozására, illetve e döntések nem kívánatos utóhatásainak kiküszöbölésére szánják. Az a véleményük, hogy rendszerdinamikai prognosztizálásuk társadalmilag sokkal realiztikusabb és felelősségteljesebb, mint az eddig alkalmazott prognosztizálási módszerek.

A MIT-csoport modellalkotásának legfőbb hiányosságaira, hibáira és el-lentmondásaira már a University of Sussex jövőkutatói munkacsoportjának tagjai is felhívták a figyelmet. Kritikájukban elsősorban a társadalmi, politikai tényezők elhanyagolását húzzák alá, érvelésükkel ebben a vonatkozásban marxista alapról is egyetérthetünk. C. Freeman, a Sussex-csoport vezetője ezt írja: „Bármely társadalmi rendszer bármely modellje szükségszerűen maga után vonja a rendszer gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos előfeltevéseket, és ezeket az előfeltevéseket szükségszerűen befolyásolja a készítő egyén vagy csoport attitűdje és elfogadott értékei.”⁷ K. Pavitt, a Sussex-csoport tagja is arra mutat rá, hogy bizonyos értékek tételezésétől függő előfeltevések feltétlenül meghatározzák a számítógépekkel végzett számítások minőségét. Jóllehet a computer csak mennyiségekkel dolgozik, de a mennyiségi végeredmények a valóságban mindig meghatározott minőségeket is hordanak. A MIT-csoport előfeltevéseivel kapcsolatban C. Freeman azt mondja, hogy „ahol Malthus megy be, ott Malthus jön ki”.⁸ K. Pavitt ezt elsősorban azért tartja veszélyesnek, mert a pesszimista alaphangú előfeltevések a MIT-modell végkövetkeztetéseit is szükségképpen pesszimiztikus jellegűvé teszik, és ez bénítólag hathat a társadalmi igazságtalanságokkal szembe forduló mozgalmakra, illetve azok figyelmét, akik elfogadják a MIT-csoport konklúzióit és politikai javaslatait, eltereli a leglényegesebb társadalmi és politikai kérdésekről és csak részproblémák felé irányítja, mint amilyen a környezet-szennyeződés vagy a születésszabályozás. A sussexiek ezen megállapításai-val egyetérthetünk.

⁶ Kocsondi A.: A tudományos modellek és a modell-módszer fogalmáról; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1970/5, 802.

⁷ C. Freeman: Malthus with a Computer; „Futures”, 1973, 5. k. 1. sz.

⁸ Id. cikk.

A „nullanövekedés” elmélete látszólag egy antitechnicista koncepciót mutat. Meadows-ék eleve megkérdőjelezzik és indokolatlannak minősítik azt a felfogást, amely optimista módon a technikai fejlődésre apellálva kivezető utakat lát a világot fenyegető jelenlegi és jövőbeni válságokból. Reménytelennek és hibásnak ítélik meg azt a szemléletet, mely szerint a szennyeződést új és fejlettebb technikával meg lehet állítani, illetve a hulladékok feldolgozásával és új, mesterséges nyersanyagok felfedezésével ki lehet küszöbölni a nyersanyaghiányt. A válságok leküzdése szempontjából a technikának másodlagos, sőt sok esetben káros szerepet tulajdonítanak. Felfogásukról azonban kiderül, hogy valójában csak látszólagosan anti-technicista, mivel az egész gazdasági-társadalmi rendszer — ahogy ők fogalmazzák: „a globális rendszer” — jövője szempontjából a technikát döntő tényezőnek tartják. A technika elsődleges szerepe modelljükben a tőkebefektetések, tőkeemegtérülések, tehát általában a tőkemozgások prognosztizálásában jelenik meg. Ez elsősorban azért van így, mert a társadalmi-gazdasági rendszert csak mint tőkés alakulatot képesek szemlélni. Végül is a társadalmi mozgásokat alárendelik a technikának, nem veszik figyelembe a termelési viszonyok meghatározó szerepét, és ezen semmit sem változtat az a megkötésük, miszerint a technikai elem létjogosultságát csak a ráfordítások megtérülésében játszott szerepe biztosíthatja. Koncepciójukról általában kijelenthető, hogy tartalmában technicista jellegű, és ezt elsősorban világmodelljük végső mondanivalója igazolja, hiszen a világot fenyegető összeomlás feltételezését a technikai, a gazdasági fejlődés egyoldalú abszolutizálásából és minden más tényező figyelmen kívül hagyásával nyerik.

Az a mód, ahogyan a MIT-csoport tagjai világmodelljük kialakításához a tényező-csoportokat kiválasztották eleve tőkés, technicista szemléletet takar. Természetesen az öt tényező-csoport fontosságát nem vonhatjuk kétségbe, mégis kiválasztásukat egyoldalúnak kell tekintenünk. E választás ideológiai tartalma annak a tőkés szemléletmódnak felel meg, amely minden társadalmi kérdés megítélését egyértelműen gazdasági- és profitérdekeknek rendel alá. A MIT-csoport tagjait is az az ideológiai alapállás jellemzi, amely a tőkés világ — mindenekelőtt a gazdaságilag legfejlettebb Egyesült Államok — kizsákmányoló jellegű társadalmi viszonyait tükrözi vissza, és amelyek között a tudati, szociálpszichológiai és politikai tényezők — és mindenekelőtt a gazdasági-társadalmi viszonyok alapvető meghatározó szerepének a problémája — annyira alárendelődnek a profitszemléletnek, hogy már ezen alárendeltségi viszony jelzése is elvész a társadalomelméletekben. A MIT-modell közvetlenül az amerikai viszonyokat jeleníti meg, amelyek azt a hamis látszatot keltik, mintha a társadalomban kizárólag csak termelési és ezekhez kapcsolódó technikai tényezők léteznének, mintha az ember világát kizárólag csak fizikai-természeti jelenségek határoznák meg. Így válik érthetővé, hogy a „Növekedés korlátai”-ban a korlátok szinte kizárólag csak természeti viszonyok függvényei. A társadalmi tényezők — igazságtalan elosztás, háborúk, pazarlás — teljesen alárendelődnek a természeti tényezőknek és a világmodellben szinte egyáltalán nem kapnak szerepet, ahogyan nem kapnak szerepet ezek társadalmi-gazdasági meghatározói sem. A MIT-modell szerzői a növekedésben tulajdonképpen a legfontosabb elemnek a tőkebefektetést tekintik, az ipari termelés növekedését teljesen, az élelmiszer-

termelés növekedését részben erre vezetik vissza. Még a meg nem újítható nyersanyag- és energiaforrások kimerülésének az ipari és mezőgazdasági növekedésben játszott negatív szerepét is ehhez képest másodlagosnak tekintik. A társadalom fejlettségét azonosítják az ipari termelés nagyságával, a társadalmi berendezkedést — ezen a tőkés társadalom viszonyait kell értenünk — jónak és a jövőben is kívánatosnak tartják, és ebben az örök, természetes keretben, értelmezésük szerint, a társadalmi fejlődés alapja a tőkebefektetés — azaz: a technikai alapok — növelése. Erről így fogalmaznak: „... a felsorolt fejlődési arányok megteremtője az a bonyolult társadalmi és gazdasági rendszer, amely lényegében állandó és amely valószínűleg inkább lassan, mint gyorsan fog változni, hacsak nem következik be valahol súlyos társadalmi bomlás”.⁹ Máshol ezt írják: „Egy társadalom gazdaságának egyik legjobb mércéje... az egy főre eső energiafogyasztás.”¹⁰

A *népességnövekedésről* és az emberiség jövőjének alakításában játszott szerepéről vallott nézeteik hasonló egyoldalúságot és hamis, tőkés ideológiai beállítottságot mutatnak. A jelenleg rendelkezésre álló adatokat egyszerűen extrapolálják a jövőre. A népességnövekedés folyamatát önmagában tekintik és elválasztják az azt meghatározó vagy befolyásoló minden lényegi, az objektív társadalmi viszonyokon alapuló tényezőktől. A népességnövekedés és a tőkés osztályviszonyok között semmiféle kapcsolatot nem keresnek. Lényegében fetisizálják a népességnövekedés folyamatát, és igazat kell adnunk sussexi kritikusaiknak, akik szerint „A növekedés korlátai” a malthusi elmélet modernizált változatának tekinthető ebben a vonatkozásban. Meadows-ék tulajdonképpen csak annyit tesznek hozzá a malthusi elmélethez, hogy megállapítják: a népesség növekedése együtt valósul meg a gazdasági növekedéssel.

Ma már egyre világosabban látszik, hogy a népességnövekedés folyamatát Földünkön nem lehet differenciálatlanul vizsgálni. A népességnövekedés egészen más formában és módon megy végbe a gazdaságilag fejlett országokban és a gazdaságilag fejletlen területeken. Sőt az olyan gazdaságilag viszonylag igen fejlett régiókban, mint amilyen Nyugat-Európa, a népességnövekedés stagnálását, vagy éppenséggel a népesség abszolút számokban való csökkenését is tapasztalhatjuk. Tehát a népességnövekedést nem lehet egyértelműen és kizárólag csak a gazdasági növekedésre visszavezetni, még akkor sem, ha az Egyesült Államokban kétségtelenül tapasztalható népességnövekedés. A MIT-csoport azonban még az USA viszonylatában sem bizonyítja, hogy a népességnövekedést a közvetlen gazdasági-termelési tényezők mellett — vagy azok helyett — nem befolyásolják-e más társadalmi, politikai vagy erkölcsi meghatározók — többek közt az adott történelmileg kialakult társadalmi-gazdasági rendszer, az állam tudatos politikai beavatkozása ezen a területen, vagy a társadalmi tradíciók és szokások.

A nullanövekedés modelljéből az a következtetés adódik — noha Meadows-ék ezt direkt formában nem is fogalmazzák meg és általában óvakodnak a népességnövekedéssel kapcsolatos élesebb fogalmazástól —, hogyha el akarjuk kerülni a népesség elviselhetetlen mértékű túlnövekedését, akkor a gazdasági növekedést kell megállítanunk. Ennek a véleménynek többek között az is bizonyítja tarthatatlanságát, hogy ennek a koncepciónak a megvalósí-

⁹ D. H. Meadows—D. L. Meadows, i. m. 43.

¹⁰ Uo. 71.

tása a Föld leggyorsabban népesedő — és egyben gazdaságilag legelmaradotabb — országait az éhhalál és a pusztulás színtereivé változtatná.

A sussexi csoporthoz tartozó M. Jahoda azt mondja ezzel kapcsolatban, hogyha az emberek nem akarnak több gyermeket, akkor ezt el is érik majd. Csakhogy M. Jahoda sem látja, hogy a családtervezés, és általában a népeség alakulásának tudatos szabályozása, elválaszthatatlanul összefügg a társadalmi rendszer jellegével. A tőkés társadalom viszonyai között — ahol a tőkés profitérdek alapvetően meghatároz minden társadalmi és gazdasági folyamatot — nem lehetséges a népességnövekedés átfogó társadalmi tervezése, mint ahogy bármiféle tervezés a kapitalizmusban előbb-utóbb megvalósíthatatlanná válik a tőkés csoportok kíméletlen profitharcában és a tervezés végül is mindig anarchiába torkollik. A népességnövekedés társadalmi tervezését is csak olyan társadalomban lehet megvalósítani, amelyet objektíve jellemez a harmonikus és tervszerű össztársadalmi fejlődés lehetősége és szükségyszerűsége — és ez kizárólag csak a szocialista-kommunista társadalom.

A MIT-modell szerzői lényegében lemondanak a valóságos történelmi és társadalmi folyamatok feltárásáról. Helyesen ismerik fel, hogy az anyagi világ folyamataiban időeltolódások jelentkeznek, vagyis hogy bizonyos események — okozatok — csak kisebb-nagyobb időkésséssel jelentkeznek a kiváltó körülmények — okok — működéséhez képest. Rendszerdinamikai modelljük ebből a szempontból helyes, tudományos felismeréseket is tartalmaz. Valóban lényeges szerepet kell tulajdonítanunk a környezetszennyeződés és a népességnövekedés folyamatainak vizsgálatában az időeltolódásnak. Az időeltolódások szempontjából azonban „A növekedés korlátai” egyenlőségjellet tesz a természeti és a társadalmi folyamatok közé, és a társadalmi változásokban tapasztalható időeltolódásokat gazdasági-termelési, társadalompszichológiai és biológiai folyamatokra vezetik vissza és lényegében ellenőrizhetetlennek tartják. Tehát a társadalmi változások, illetve a társadalmi viszonyok változásának időeltolódásait is pusztán természeti jellegűeknek tartják és az ezekből adódó társadalmi feladatok megoldására nem látnak megfelelő eszközöket. Erről azt írják: „... az emberiség gyakorlatilag semmi újat nem fekozött fel, amivel a társadalmi változások ütemét gyorsíthatná”.¹¹

A nullanövekedés modelljéből kicsengő társadalomfelfogás, a technikának és a népességnövekedésnek az értelmezése lényegében a tőkés társadalom viszonyait fejezi ki. A szerzők nem tudnak — és úgy tűnik, nem is akarnak — kilépni vizsgálatukban a kapitalizmus keretei közül, és ezért adódik számukra az a feltételezés, hogy a társadalmi folyamatok teljesen hasonlóak a természeti világ folyamataihoz, hogy a történelemben is csak vak szükségyszerűség uralkodik és az ember tehetetlen ezen szükségyszerűséggel szemben. Valójában az antagonisztikus osztálytársadalom viszonyait extrapolálják az egész történelemre, és ez tévedésük egyik alapvető oka. Engels a történelmi folyamatról ezt írja: „... a számtalan egyes akarat és egyes cselekedet összetütközései a történelmi területen olyan állapotot idéznek elő, amely teljesen analóg a tudattalan természetben uralkodó állapottal... Ám ahol a felszínen a véletlen úzi játékát, ott mindig belső, rejtett törvények uralkodnak rajta, és csak azon fordul meg a dolog, hogy ezeket a törvényeket felfedezzük.”¹² Meadows-éknak tehát éppen a kapitalista társadalomban uralkodó objektív

¹¹ Uo. 149.

¹² Engels: Anti-Dühring; MEM 20, Budapest 1963, 275.

törvényszerűségeket kellene felfedezniük ahhoz, hogy eljussanak a társadalmi folyamatok igazi tartalmához, és így a társadalmi változások prognosztizálásával a valóságnak adekvát jövőképet állítsanak elő. A MIT-csoport jövőkutató tevékenységét a polgári társadalomtudomány-művelés egyik válfajának tekinthetjük — tevékenységükben burzsoá érdekek és értékek fejeződnek ki, ahogy ezt általában a polgári társadalomtudományokról G. Myrdal is kimutatta.¹³ Ezért csak illúzióknak tekinthetjük azt az elképzelésüket, hogy ők mint a burzsoá politikusok tanácsadói — a kapitalizmus keretei között maradva — jövőkutatói tevékenységükkel hozzájárulhatnak az emberiség jobb jövőjének kialakításához. A történelem eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy erre a feladatra ma csak a munkásosztály vállalkozhat, amely a marxizmus—leninizmus következetesen tudományos, forradalmi elméletét valósítja meg a gyakorlatban.

AZ „ORGANIKUS FEJLŐDÉS” MODELLJE

Mihailo Mesarovic és Eduárd Pestel könyve, „Fordulóponton az emberiség. A világhelyzetről szóló 2. jelentés a Római Klubnak”¹⁴, az 1974. évi frankfurti könyvvásár egyik bestsellere volt. Már a könyv címéből is látható, hogy a szerzők tudatosan kapcsolódnak a „A növekedés korlátai” c. tanulmányhoz és — legalábbis szándékuk szerint — ki akarják küszöbölni annak hibáit, hiányosságait, sőt a nullanövekedés modelljéhez képest egy egészen új koncepció alapján kívánják kialakítani világmodelljüket.

Saját az ún. organikus fejlődésről szóló világmodelljük és a MIT-modell közötti alapvető különbséget a két világmodell alapjául szolgáló világnézeti elvek különbségében látják. A világnézet fogalmát azonban nem filozófiai értelemben használják, tehát nem az embert körülvevő világ anyagi, vagy szellemi minőségének jelölésére.¹⁵ A „világnézet” általuk használt fogalma tulajdonképpen a „világ szemlélet” fogalmához áll közelebb, de gondolatmenetükből és a könyv egész mondanivalójából kitűnik, hogy elméletüknek objektíve van egy meghatározott világnézeti tartalma — és ez idealista jellegű.

A MIT-modell és az organikus fejlődés modelljének koncepcionális különbségeiről a következőket írják:

„Azok a végkövetkeztetések, amelyeket a világ jövőbeni fejlődésének modell-elemzéséből levonhatunk, döntően attól a ‚világnézettől’ függnek, amely a világmodell struktúrájában nyer kifejezést. A MIT-modellben kifejezésre jutó ‚világnézetnek’ a miennkel való szembenállása, durván fogalmazva, a következő tételekben fogalmazható meg:

Forrester és Meadows tételei:

1. A világ formáját tekintve egynemű, homogén rendszernek tekinthető.
2. Ha a jelenlegi tendenciák folytatódnak, ez a rendszer valamikor a jövő évszázad közepén összeomlik.
3. Az összeomlás elkerülésére a gazdasági növekedést azonnal lassítani kell

¹³ G. Myrdal: *Érdekek a társadalomtudományban*; KJK, Budapest 1972.

¹⁴ M. Mesarovic—E. Pestel: *„Menschheit am Wendepunkt. 2. Bericht an den Club of Rome zur Weltlage”*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1974.

¹⁵ Következetesen a „Welt-Anschauung” szóformát használják idézőjelbe téve.

oly módon, hogy viszonylag rövid idő múlva a nullanövekedés egyensúlyi állapota bekövetkezzék.

A mi tételeink:

1. A világ reálisan csak egymással kapcsolatban levő régiók rendszerének tekinthető, amelyeknek kulturái, tradíciói és gazdasági fejlődése különböző. Egy homogenizáló szemléleti mód kevésbé kifejező, sőt megtévesztő.
2. Az általános világösszeomlás helyett a különböző régiókban különböző helyeken, részben már jóval a következő évszázad közepe előtt, különböző természeti jellegű összeomlások következnek be különböző okok miatt. A valamennyi régiót összekötő rendszerbeli összefüggések alapján ezek a regionális jellegű összeomlások kétségkívül az egész világon érezhető következményeket vonnak maguk után.
3. Azok az akciók, amelyek ilyen regionális válságok leküzdésére és ezáltal a regionális katasztrófák elkerülésére alkalmasak, csak globális kontextusban lehetnek sikeresek. Ha az emberiség nem szánja el magát közös cselekedetekre, akkor végül is egyetlen régió sem maradhat érintetlen a katasztrófális események láncolatától.
4. Csak az organikus, az egyes régiók mindenkori gazdasági és társadalmi állapotát összehangoló növekedés nyújt lehetőséget a világválságok leküzdésére. A differenciálatlan, vad növekedés ezzel szemben csak gyorsítaná a regionális katasztrófák bekövetkezését.
5. A kivezető stratégiák kialakításában való késlekedés nem csupán azon választási lehetőségek állandó csökkenéséhez vezet, amelyek a nagy problémák megoldására nyitva állnak az emberiség előtt, hanem végül halálos következményekkel járna. Ebben az értelemben tekintjük elméletünket a túlélés stratégiájának az előttünk álló évtizedek számára.”¹⁶

A két világmodell úgynevezett „világnézeti” alapjaiban fellelhető különbségeket M. Mesarovic és E. Pestel lényegében szemléletmódbeli különbségekre vezetik vissza. Az általuk megfogalmazott tételek tulajdonképpen azt fejezik ki, hogy míg a MIT-modell földi világunk egyfajta globális, homogenizáló jellegű elméleti közelítésére támaszkodik, addig az organikus világmodell fő elméleti közelítési elve a differenciálás. Ha azonban kissé részletesebben is elemezzük a Római Klub 2. jelentésének mondanivalóját az emberiség jövőjéről, akkor kiderül, hogy a két világmodell — a szó igazi értelmében — hasonló, vagy azonos világnézeti alapokra épül, és ideológiai tartalmukban nem mutatnak lényeges különbségeket.

A következőkben nyomon követjük a „Fordulóponton az emberiség” c. könyv fő gondolatmenetét, hogy rávilágíthassunk megállapításainak a valósághoz való viszonyára, hogy megvizsgáljuk, milyen világnézeti, politikai, ideológiai elveket tartalmaz, hogy objektíve milyen ideológiai funkciót tölt be a két társadalmi rendszer eszmei küzdelmében.

Bevezető részében a könyv a jelen világot úgy ábrázolja, mint amelyben a válságok sűrűsödnek és általánossá válnak. A jelenben kibontakozó és — a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén — a jövőben szükségszerűen katasztrófához vezető válságokat a teljesen általánosan értelmezett növekedésre vezetik vissza. A tanulmány nem általában a növekedést kérdőjelezi meg, hanem annak csak múltbeli és jelenlegi formáit. A szerzők szerint az emberiség jelenleg a válságok egész sorát éli át. Ezek tünetei: a gyors népességnövekedés, a

¹⁶ Uo. 56.

környezet szennyeződése, az élelmiszer- és nyersanyaghiány, az energiaválság stb. Megállapítják, hogy a válságok az egész Földre kiterjednek és a válságok leküzdésére hozott eddigi intézkedések nem az okokat szüntetik meg, hanem legfeljebb csak a tüneteket enyhítik és ezért az érintetlenül hagyott okok szükségszerűen újabb válságokhoz vezetnek. Az a véleményük, hogy csak az számít jó eszköznek a válságok leküzdésére, amely átfogó és a válságtüneteket mint az emberiség általános betegségtüneteit kezeli. A válságmentes jövő szempontjából azt tartják fontosnak, hogy bizonyos a múltban hasznosnak számító alapelveket — és ilyenek tekintik az állandó növekedés szükségességébe vetett hitet — fel kell számolni, és helyettük teljesen új alapelveket kell kidolgozni. A növekedés szükségességének alapelveivel kapcsolatban két, jelenleg uralkodó szélsőséges álláspontra hívják fel a figyelmet: az egyik, a növekedés teljes negligálása, a másik, a növekedés szükségességének abszolutizálása. Mindkét szélsőséges felfogást elítélik és rámutatnak, hogy e két álláspont hívei bizonyos kérdésekben közös platformra kerülnek: egyaránt tagadják, hogy a Föld lakossága minden határon túl növekedhet, de megegyeznek abban, hogy a halálozási ráta csökkenése és az anyagi igények növekedése útjába nem szabad akadályokat gördíteni. Mesarovicék szerint a növekedés elméleti megközelítésében a differenciálás igényét kell érvényre juttatni, a növekedést folyamatában kell szemlélni. Véggöveztetésük: sem a növekedés mellett, sem ellene nem szabad általában elköteleznünk magunkat.

A következőkben a könyv szerzői megállapítják, hogy az ember világában — tehát a társadalomban — a növekedés folyamatát csak a természeti növekedési folyamatok megismerése útján érthetjük meg. A természetben a növekedés két típusát különböztetik meg. Az egyik a differenciálatlan növekedés: ezt exponenciális függvénnyel lehet ábrázolni. Példaként utalnak a differenciálatlan sejtosztódásra, amikor a sejtek száma időegységenként megkétszereződik: ilyen a rákos sejtosztódás. A másik típus az organikus növekedés, amelyben a differenciálódási folyamat a döntő. Erre példa az élő szervezet fejlődése és növekedése. Az ilyen folyamatokban az egymás után következő időegységekben csak valamely szervspecifikus sejt fajta száma nő, és ugyanakkor a másfajta sejtek száma változatlan vagy csökken. Úgy gondolják, hogy az emberiség jövőjében az ilyen organikus növekedés feltételeit kell megteremteni. Megjegyzik azonban, hogy a világrendszer — értelmezésükben ez a földi civilizáció — organikus növekedését nem lehet egy az egyben természeti jellegű organikus növekedésnek felfogni, mivel a természetben egy ún. „általános terv” uralkodik, és ezen az élő világ evolúcióját, a természetes kiválasztódást értik.

A világrendszer fejlődésében — vagyis az emberiség történelmében — eddig szintük csak differenciálatlan növekedés valósult meg. A növekedés ellenzői éppen ezt abszolutizálják. A kizárólag csak differenciálatlan növekedés szemlélete vezet felfogásukban a jövő pesszimiztikus megítéléséhez. Ennek illusztrálására idézik egy amerikai bankigazgató okfejtését, aki így érvel: „Szokássá vált, hogy az energiaválságot egy jéghegy csúcsával hasonlítsák össze — és ez rendben van. Azonban azok az emberek, akik ezt a jelképet használják, úgy gondolják, hogy ezen kívül más dolgokban, például a műanyagokban is szűkében vagyunk, mivel túlzottan kevés berendezést építettek a világszerte állandóan növekvő kereslet kielégítésére. A valóságos probléma nem ez, hanem az, hogy mindezek a szűk beruházási keresztmetszetek egy sokkalta nagyobb jéghegy csúcsát mutatják. A víz felszíne alatt az a hideg és rideg

tény rejlik, hogy a pótolhatatlan nyersanyagforrásokat olyan gyorsasággal használjuk el, amely a továbbiakban egyszerűen nem tartható fenn. Mindig több és több termelő beruházás megvalósítása, amely a nyersanyagok még gyorsabb felhasználásához vezetne, nem megoldás. Ebben az értelemben az energia-válság számunkra olyan mint egy dráma színházi próbája, amely egy napon egy még nagyobb színpadon játszódhat le.”¹⁷

Az organikus növekedés megvalósításában azonban komoly nehézségeket látnak. Szerintük az egyik ilyen fő nehézség az „általános terv” hiánya. A történelemben Pestelék nem látnak „általános tervet”. Leszögezik, hogy ezt az általános tervet az emberiségnek magának kell kifejlesztenie, mert az emberiséget — a görög drámák deus ex machinájától eltérően — semmiféle külső hatalom nem fogja ezzel megajándékozni. Számukra ez az alternatíva adódik: vagy tovább járni a differenciálatlan fejlődés útján, vagy az organikus növekedés útjára lépni. Ha az emberiség tovább akar élni, a második utat kell választania. Úgy gondolják, hogy ha nem is teljesen egyértelműen, de az eddigi történelem alapot szolgáltathat a jövő optimista felfogására.

A könyv bevezető gondolatmenetével kapcsolatban megállapítható, hogy M. Mesarovic és E. Pestel — bármennyire is igyekeznek bizonyítani az organikus növekedés szükségességét — maguk nem tesznek eleget a differenciált elemzés követelményeinek. Történelem- és társadalomszemléletük differenciálatlan. Abban igazuk van, hogy a kapitalizmus válságjelenségei egy differenciálatlan jellegű „rákos” fejlődés tüneteit mutatják, azt azonban nem látják, hogy ezek a tünetek a tőkés társadalom objektív viszonyaira, a tőkés termelési mód anarchiájára vezethetők vissza. Világos, hogy a történelemben nem érvényesül valamilyen — teleológikus értelemben felfogott — „általános terv”, vagy az élő organizmusok fejlődésének „általános terve” — magyarán a darwini természetes kiválogatódás törvénye —, de érvényesülnek sajátlagosan objektív társadalmi törvényszerűségek, amelyek alapvetően meghatározzák a társadalom minden szférájának mozgását. Amit ők differenciálatlan növekedésen értenek az eddigi történelemben, az tulajdonképpen nem más, mint a magántulajdonon alapuló társadalmak vak, spontán, anarchisztikus mozgása, amely legkiélezettebb formában a kapitalizmusban kibontakozó egyenlőtlen gazdasági és társadalmi fejlődéshez vezet.

Az organikus fejlődés modelljének egyik legfőbb hibája az, hogy a szerzők eltekintenek az objektív történelmi-társadalmi tényezők elemzésétől és a világrendszer vizsgálatában nem alkalmaznak megkülönböztetést az objektív társadalmi minőségek szempontjából. Így érthető, hogy nem ismerik fel az általuk értelmezett organikus fejlődés jellemzőit a szocialista világrendszer országaiban. Pedig a szocialista társadalom valósága, amely lényegileg egyet jelent a munkásosztálynak és a dolgozó osztályoknak a társadalmi tulajdonon alapuló politikai hatalmával, az egyedüli biztosíték arra, hogy a természet és a társadalom erőivel folytatott közdelemben az emberek túlnyomó többségének, és perspektivikusan az egész emberiségnek az érdekei érvényesüljenek, és hogy valóban létrejöhessen egy összemberi méretű — általános társadalmi terv. A tőkés rendszer fennállása mellett elkerülhetetlen a válságjelenségek elmélyülése. Ezzel együtt a válságjelenségek különbözőképpen jelentkeznek a gazdaságilag fejlett és a gazdaságilag fejletlen országokban, de ugyancsak különbözőképpen jelentkeznek a kizsákmányoló és az elnyomott

¹⁷ Uo. 16.

osztályok oldaláról. A tőkés osztálynak politikai hatalmánál fogva lehetősége van a válságok negatív következményeit áthárítani a dolgozó osztályok oldalára. A tőkésországokra jellemző korlátlan inflációs gazdaságpolitika azt mutatja, hogy a burzsoázia él is ezzel a lehetőséggel. Tehát egészen mást jelent a válság az uralkodó és az alávetett osztály oldaláról, és az organikus modell erre nincs egyáltalán tekintettel.

A könyv további részeiben a világválságok természetének vizsgálatáról olvashatunk. A nullanövekedés globális világmodellje helyett Pestelék egy regionális világmodellt vázolnak fel. Földünk különböző területeit az eltérő gazdasági, földrajzi, ökológiai adottságok szerint differenciálják. Azt a felismerésüket, hogy az eltérő adottságok a Meadows-féle globális világmodell helyett már önmagukban is egy regionális modell kialakítását indokolják, el lehet fogadni. Világmodelljükben a Földet tíz régióra osztják. Véleményük szerint a tíz régió különböző adottságai egy általános tervezés keretében jól szinkronizálhatók, és ez reális alap lehet az organikus növekedésre való áttérés számára. Felfogásuk szerint tudatos irányítással, a nemzetközi munkamegosztás fokozásával az egyik régió növekedési tendenciáit (pl. a nyersanyagfelhasználás növekedését) ellensúlyozni lehet egy másik régió növekedési tendenciáinak korlátozásával.

Az organikus fejlődés modellje felépítésében logikusnak látszik, de a modellben nem található válasz arra, hogy az egyes régiók és országok hogyan fogják alávetni magukat ennek a feltételezett általános igazgatásnak. A fejlett tőkésországok a múltban és jelenleg is alapvetően partikuláris érdekeiket követik egymás között is és a fejletlen országokhoz fűződő kapcsolataikban, lényegében a gyarmati kizsákmányolást folytatják és az erősebb jogát juttatják érvényre. A Föld különböző régiói között tapasztalható gazdasági egyenlőtlenség igazi okai a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásában keresendők, ezek jórészt a tőkés gyarmatosítás következményei. Az organikus fejlődés modelljének szerzői elméletileg csak az egyenlőtlenség tényét rögzítik, de az okokat nem tárják fel, és ideológiailag nem lépnek túl a MIT-modellen.

Melyek a szerzők ajánlásai világmodelljük jövőbeni gyakorlati megvalósítására? Megállapítják, hogy a világválságok nem múlhatnak el maguktól, és leküzdésük csak az igazságos elosztás elvén alapuló globális világrendszer keretében oldható meg. Kijelentik, hogy világméretű összefogásra van szükség, az intézkedések nem lehetnek partikuláris jellegűek, hanem azonos értékelképzeléseken és magatartási módokon kell nyugodniuk. A kooperációt állítják a konfrontációval szembe. És itt mindenekelőtt merőben új erkölcsi normák kialakítását tartják szükségesnek, amelyek leküzdhetik a szűk látókörű és csak a közvetlen hasznosság szempontjait követő konfrontációs törekvések reális veszélyét. Ez a következtetés számukra tisztán elméleti alapon adódik, egy olyan feltételezésen, amely nem vet számot a társadalmi valósággal, és amely szerint az egyedül lehetséges jövő az emberiség számára az általuk értelmezett ún. organikus növekedés.

Tulajdonképpen jól ismert utópiák újabb jelentkezésével van itt dolgunk. Joggal feltehetjük a kérdést: a társadalmi fejlődést vajon nem objektív feltételek, viszonyok határozzák meg? A pusztán elméleti belátások valóban képesek lennének bármikor is megváltoztatni az emberek erkölcsi tudatát? A két világrendszer közti minőségi különbség a tudati felfogások öntörvényű átalakulásával áthidalható lenne? A kapitalista társadalom osztályellentmondásain belül valóban kialakulhat egy egységes erkölcsi normarendszer? A

kérdésekre egyértelműen nemmel kell válaszolnunk. Ha a szerzők gondolatmenetét végigvisszük, olyan egységes etikai tudat kialakulásától teszik függővé világmodelljük érvényrejutását, amely csak a kapitalista világrendszer tagadásával, megszűnésével jöhet létre. Szemléletük ebben a vonatkozásban utópisztikus, idealista jellegű, mivel a szerzők a kapitalizmus megszüntetéséről nem beszélnek: így hipotézisüket sem vehetjük komolyan.

A továbbiakban azzal a megállapítással találkozunk, hogy az organikus növekedés feltételeinek biztosítására ki kell alakítani a hosszútávú döntések standard módszereit a különböző társadalmi csoportok, kormányok és szervezetek működéséhez. Mert — mint írják — „Máskülönben ezek nem lennének mások mint passzív mitfaharok egy olyan úton, amelynek pályáját mások, a véletlen által meghatározott erők tervszerűtlenül irányítják... A szűklátókörű nacionalizmus haszontalan és mindig zsákutcába vezet — ezt az állítást egyszer és mindenkorra be kell látni és kvázi törvénynek kell elismerni.”¹⁸ Következtetésük szerint az egész világrendszert érintő átfogó kérdéseket csak világméretű akciókkal lehet megoldani. A nemzeti kísérletek kudarcra vannak ítélve, és példaként az inflációs fejlődés problémáinak megoldatlanságára utalnak. Csakhogy a kapitalizmus egész eddigi története bizonyítja, hogy a nacionalizmus, ill. a partikuláris érdekek egyértelmű dominanciája a kapitalizmus lényegéből fakad, és a nemzeti korlátok felszámolása csak akkor és annyiban valósulhatott és valósulhat meg — természetesen mindig csak időlegesen —, amikor és amennyiben a burzsoázia osztályérdekei ezt megkövetelik. Tőkés viszonyok mellett ez a jövőben sem lehet másképpen. Az ún. multinacionális tőkés vállalkozások maguk is a nemzetközi tőkés csoportosulások antagonisztikus ellentmondásainak a hordozói. A burzsoázia internacionalista összefogása mindig csak a tőkés társadalom viszonyainak megóvására, a forradalmi mozgalmak elfojtására, a szocializmus ellenforradalmi visszaszorítására, a kialakult szocialista világrendszer elleni harcra jött létre: tehát a tőkének ez a parciális összefogása az emberiség jelenlegi világméretű megosztottságát konzerválja, objektív akadály a összemberiség méreteiben kialakítandó egységes döntéseknek és intézkedéseknek. Ezt az új kori és a legújabb kori történelem számtalan tényével és napjaink világpolitikai fejleményeivel is bizonyíthatjuk. A burzsoázia különböző nemzetközi szervezetei — akár gazdasági, politikai, vagy katonai jellegű szervezetek, mint a NATO, a SEATO, a CENTO, az EGK vagy az AÁSZ — a burzsoázia internacionalizmus gyakorlati megvalósítói és lényegük a szocializmusellenesség. A nemzeti korlátok igazi megszüntetése csak a szocialista-kommunista társadalmi fejlődésben bontakozik ki és ennek fő hajtóereje a nemzetközi munkásmozgalom.

A könyv szerzői kifejtik, hogy a jelenlegi differenciálatlan növekedés folytatódása szükségszerűen katasztrófákhoz vezetne még akkor is, ha a katasztrófák konkrét jelei csak az ezredforduló körül rajzolódának ki. A katasztrófák megelőzésére már most gyakorlati, elsősorban politikai intézkedéseket kell hozni. A jelenlegi és a várhatóan még kifejlődő újabb konfliktusokat nem lehet háborúval megoldani, mert ez mindig az atomháború reális veszélyét jelentené, ami gyakorlatilag az emberiség öngyilkossága lenne és ezért nem lehet reális alternatívaként kezelni — állapítják meg helyesen a szerzők. És azt a megállapításukat is bizonyos fenntartásokkal elfogadhatjuk, miszerint —

¹⁸ Uo. 134.

hogya nem oldjuk meg a jelenlegi válságokat, vagy csak partikuláris megoldási módokat alkalmazunk — akkor ez Földünk egyes régióiban katasztrofális állapotokat idézhetne elő (pl. szélsőséges túlnépesedés, környezet általi mérgezés stb.), és ez a végső kétségbeesés következtében önmagában is háborúk kibrobbadásához vezethetne. Mesarovicék azonban a különböző országok sokoldalú együttműködésének, tulajdonképpen az emberek világméretű együttműködésének, egyik legfőbb akadályát a természet erőszakos kihasználásában és kizsákmányolásában látják. A természettel folytatott rablógazdálkodásnak feltétlenül vannak ilyen jellegű következményei — ennyiben egyetérthetünk a könyv szerzőivel —, azonban látnunk kell, hogy a természet „kizsákmányolása”, és ezzel együtt az emberek kizsákmányolása szintén a kapitalizmus sajátossága és mindkettő felszámolását csak a szocialista fejlődés oldhatja meg, vagyis olyan társadalmi gyakorlat, amelyben az általános, osztálytársadalmi érdekek alárendelődik a partikuláris érdek, mégpedig a termelőeszközök tőkés tulajdonának felszámolása alapján.

M. Mesarovic és E. Pestel az emberiség világméretű összefogásának szükségességét állítják és ezenközben idealista módon bizonyos erkölcsi kérdéseket helyeznek előtérbe. Az individuális erkölccsel egy globális erkölcsi tudatot helyeznek szembe, és ennek megalapozásához bizonyos erkölcsi követelményeket fogalmaznak meg. Először is az egyes emberek világpolgár-tudatának erősítését hangsúlyozzák. Úgy gondolják, hogy már a gyermekek nevelésében törekedni kell az egész emberiség problémái iránt megnyilvánuló fogékonyság kialakítására. Másodsorban megállapítják, hogy az ún. fogyasztói etikában a takarékosságnak és a megfontoltságnak magasabb értéket kell biztosítani a pazarlásnál, és egyáltalán meg kell szüntetni azt a szemléletet, amely a pazarlást bocsánatos bűnnek tartotta és legfeljebb csak a nagyvonalúság jelzőjével illette. Harmadszor annak a tudatnak az erősítését szorgalmazzák, miszerint az ember a természet része, és kötelessége a természet oltalmazása. És végül felvetik annak a szükségességét is, hogy a mai generációknak tudatosnak le kell mondaniuk bizonyos lehetőségekről — elsősorban az anyagi fogyasztás területén — a következő generációk érdekében.

Az itt felsorolt etikai következtetések valóban kifejeznek bizonyos általános, perspektivikus emberi értékeket, és néhány vonatkozásban helyesen tükrözik az embernek a természethez fűződő objektív kapcsolódását. De egyfelől pusztán erkölcsi intelmekkel az égvilágon semmi sem fog megváltozni. A szerzők bizonyos eszmék (mondjuk: a nacionalizmus) elvetését javasolják, és ezek helyettesítését „racionálisabb” eszmékkel (a „világpolgár” tudatával). Az ilyen „gyermeteg fantáziák” leleplezése egyik feltétele volt a társadalmi valóság tudományos megközelítésének a múlt század közepén, és az ma is. Az ilyen utópisztikus, idealisztikus eljárást jellemezve írták „A német ideológia” szerzői 1845–1846-ban: „Tanítsuk meg az embereket arra, hogy a (hamis) képzelődéseket olyan gondolatokkal cseréljék fel, amelyek megfelelnek az ember lényegének . . . hogy verjék ki őket a fejükből . . . és akkor a fennálló valóság össze fog omlani.”¹⁹

Ami pedig az ember és a természet viszonyát illeti: az embernek a természethez fűződő kapcsolatait az embereknek egymáshoz való viszonyaik, tehát az objektív társadalmi-termelési viszonyok határozzák meg és közvetítik. Az emberek anyagi élettevékenysége lényegénél fogva egyenlő társadalmi ter-

¹⁹ MEM 3, Budapest 1960, 17.

melő tevékenységével. Éppen a termelés szférájában alakulnak ki azok az antagonisztikus osztályviszonyok, amelyek oda vezetnek, hogy a gazdasági, és következésképpen a politikai hatalom birtokában levő osztály a többi osztály fölé kerül, ennél fogva objektíve előnyösebb a helyzete a természettel folytatott kölcsönhatásban. A természet kiaknázásából fakadó negatív következményeket elhárítja magától és ezt — a történelmi tapasztalatok szerint — gyakran meg is teszi, vagy legalábbis viszonylag hosszú időre elodáztatja ezen negatív következmények jelentkezését saját létfeltételeiben. Így aztán a könyv szerzőinek erkölcsi ajánlásai — éppen valóságos társadalmi tartalmuk miatt — ténylegesen a kizsákmányolt tömegek félrevezetését, manipulálását szolgálják.

Az organikus növekedés modellje az emberiség továbbfejlődése szempontjából a „végső határok” három típusára utal: bizonyos természeti jellegű határokokra, ún. „belső határokokra” és „szervezeti korlátokra”. Természeti határokoknak tekintik az atmoszféra széndioxid- és aerosol- telítettségét, a hidrológiai körforgás egyensúlyának felbomlását, a hőmérsékleti egyensúlyok megszűnését, amelyek a differenciálatlan növekedés következtében igen gyorsan létrejöhetnek és katasztrófákat idézhetnek elő. Az ilyen „természeti határokokról” — a szerzőkkel egyetértve — azt mondhatjuk, hogy valóban reális veszélyt jelenthetnek az emberiség jövője szempontjából, ha megelőzésükre és leküzdésükre nem jönnek létre a megfelelő társadalmi és technikai feltételek.

Mit is értenek a szerzők az ún. „belső korlátokon”? Ezt annál is inkább érdeemes közelebbről megvizsgálunk, mivel könyvük végső világnézeti és ideológiai mondanivalója is ezekben nyer értelmet. Szerintük ezek a korlátok magában az emberben találhatók. Lényegében az ember szellemi és fizikai képességeinek abszolút korlátaira utalnak és ugyanúgy tekintik valóságosnak ezeket, mint a természeti korlátokat. Azt írják, hogy ezek a határok az intellektus, az ész, az emberi önismeret és az emberi lélek határai. Miközben az ember egyre bonyolultabb technikát alkotott, mint írják: „... elvesztette az érzését saját rendeltetése iránt, a természethez és az isteni dolgokhoz való kötődését”.²⁰ Később leszögezik, hogy a társadalmi és pszichikai hanyatlás már ma is tapasztalható tünetei a „belső határok” túllépésére engednek következtetni és hogy idegrendszerünk a mainál nagyobb megterheléseket már talán nem is képes elviselni.

Ha a szerzők ezen gondolatmenetükben csak arra utalnának, hogy az embernek mint biológiai lénynek, megvannak természetszerűen a maga meghatározott korlátai, akkor véleményükkel egyet lehetne érteni — az orvostudományok, a biológia és a pszichológia eredményei is bizonyos sávban alátámaszthatnák azt. Azonban a „belső határokokon” ők egész mást értenek. Egyrészt nyíltan irracionális tartalmat adnak ezeknek, amennyiben az „isten dolgokhoz” való kötődésre hivatkoznak: ez nyílt világnézeti idealizmus. Másrészt a jól ismert természeti-antropológiai felfogás szellemében, az embert pusztán természeti-biológiai lénynek értelmezik, nem veszik tudomásul, hogy az ember mindenekelőtt társadalmi lény, hogy a munkaeszközökkel felfegyverkezett és társadalomba szerveződött ember elsősorban nem biológiailag, hanem éppen társadalmilag fejlődik tovább. Polgári alapállásuknál fogva nem vesznek tudomást a materialista pszichológia eredményeiről sem, a többi közt arról, hogy az ember pszichikai képességei is eszköz-közvetítettek, a társada-

²⁰ Uo. 139.

lom által kifejlesztett tárgyi és nyelvi eszközökhöz kötöttek, ezekkel együtt fejlődnek, társadalmilag meghatározottak, társadalmilag öröklődnek át és gazdagodnak. A közösségi társadalom — a szocialista-kommunista társadalmi formáció — talaján kifejlődő és egyre inkább általánossá váló közösségi tudat várhatóan minőségileg teljesen új pszichikai tulajdonságok és képességek kialakulásához is vezet. Erre már a jelen szocializmusának bizonyos jelenségei is engednek következtetni, mint amilyenek például a szocialista típusú üzemi, tudományos stb. kollektívák keretében kibontakozó alkotó munka eredményei. Természetesen ez a felfogás a szerzők koncepciójával világnézeti ellentét, mivel összeegyeztethetetlen isten létének és a teremtés gondolatának elfogadásával, éppúgy mint a naturalisztikus-antropológiai ember felfogással.

Ha az előzőeket összevetjük azzal, amit Pestelék „szervezeti korlátoknak” neveznek, akkor idealista és reakciós mondanivalójuk még világosabbá válik. Megállapítják, hogy a fejlett ipari országok gazdaságának növekedése (pl. a szolgáltatások mennyisége, a társadalmi össztermék stb.) a szervezetek — az állami és a gazdasági szervezetek — komplexitásának fokozódásával és ugyanakkor hatékonyságuk szükségszerű csökkenésével jár együtt. Úgy gondolják, hogy ez a folyamat elsősorban a szolgáltató szektorban a minőség gyors és nagyarányú romlásához vezet — így az egészségügy, az oktatás és képzés, a postaszolgálat stb. területén. Ebben a folyamatban látják az egyén és a közösség fokozódó elidegenedésének alapvető okát. Az emberek fokozódó hajlamát az irracionális gondolkodásra és az ezáltal motivált cselekvésre szintén erre a folyamatra vezetik vissza.

Új stratégiák kidolgozását sürgetik a lehetséges válságok megelőzésére. Kétféle szakadékról beszélnek, és az új stratégiák kidolgozásához a következő elveket javasolják: az ún. „első szakadék” véleményük szerint az ember és a természet között alakult ki és egyre gyorsuló ütemben mélyül, ha felszámolására nem fordítunk minél hamarabb kellő figyelmet. Az ún. „második szakadékon” az „Észak” és a „Dél”, a „gazdagok” és a „szegények” közötti ellentmondást értik, és felszámolását reális feladatnak tartják. Az ún. „második szakadék” felfogásukban csak abból a szempontból lényeges, amennyiben ez fokozná a természet ésszerűtlen kizsákmányolását. Nem általában a gazdagság és a szegénység ellentmondását, és különösen nem az elmaradottságot, a szegénységet szülő és konzerváló imperializmust kívánják megszüntetni, hanem csak azt akarják, hogy az emberek azonos elvek alapján tartózkodjanak a természet kirablásától. Így fogalmazzuk: „Olyan emberiség, amelyet önmagában áthidalhatatlan szakadék hasít ketté, az ember és a természet közötti szakadás problémájával is tehetetlenül áll szemben.”²¹

Ami a problémák megoldását illeti, egyébként minden bizonyítás nélkül, egyenlőségi jelet tesznek a Szovjetunió és az Egyesült Államok közé, azt állítják, hogy mindkettő rákényszeríti a maga akaratát a kisebb, gyengébb államokra.

A szerzők kifejtik, hogy az organikus növekedés csak globális együttműködésben valósulhat meg. De az ezen belül realizálandó regionális fejlesztési célok és koncepciók alapját a régióra jellemző általános kulturális örökségben és gazdasági feltételekben — tulajdonképpen kizárólag csak a technikai fejlettség mutatóiban — látják. Az egyes régiókhöz tartozó országok társadalmi

²¹ Уо. 140.

rendszerének minősége mint szempont náluk fel sem merül. Mégis azzal a következtetéssel élnek, hogy az ilyen módon értelmezett regionális gazdasági növekedés szükségképpen és automatikusan új és világméretűben egységes gazdasági, társadalmi és politikai szervezeti formákhoz vezet. Tévedésük ezen a ponton teljesen nyilvánvaló. A „globális együttműködés” lehetőségeit taglalva a szerzők kijelentik — miközben hangsúlyozzák a „harmónia” és a „kompromisszumok” elérésének szükségességét a válságok megelőzése érdekében —, hogy a partnereknek, a nemzeti államoknak az egyenjogúságon alapuló együttműködésének legfőbb akadályai a „két szuperhatalom”, a Szovjetunió és az Egyesült Államok léte. Az ismert demagógiával élve arról írnak, hogy az iparilag fejlett országok beavatkozása a fejlődő országok életébe negatív következményekkel járna, mert „... a fejlődő országokban a gazdagok még gazdagabbak lennének és a szegények óriási serege még nagyobb szegénységbe süllyedne”.²² A megoldásra csak egyetlen lehetőséget látnak: a fejlődő országok saját maguk szabják meg az iparilag fejlett országok által nyújtott segítség célját és módozatait. Ez a koncepció megállná a helyét, ha szerzői hozzátennék egyrészt, hogy ennek természetesen feltétele a fejlődő országoknak a megszabadulása az imperializmustól való gazdasági-politikai függőségtől, valamint egy nem kapitalista úton való elindulása, a társadalmi-gazdasági viszonyok radikális átalakításának a megkezdése; másrészt, ha a szerzők figyelembe vennék, hogy objektíve más jellegű a fejlődő országok viszonya az iparilag fejlett szocialista és kapitalista országokhoz. A kapitalista országok támogatása — mint ismeretes — a neokolonista törekvések fontos eszköze, amely az elmaradottságot ténylegesen konzerválja, sőt tovább szélesíti a szakadékot az iparilag fejlett és az elmaradott országok között. Továbbá ennek a támogatásnak a politikai árát a fejlődő országoknak előbb-utóbb mindig meg kell fizetniük, gyakran az imperialista erők közvetlen politikai eszközeivé válnak, mint azt az utóbbi évek néhány világpolitikai eseménye is egyértelműen bebizonyította Ázsiában, a Közel-Keleten, Afrikában, vagy Latin-Amerikában.

A Föld országainak összességéről helyesen állapítják meg a szerzők, hogy hasonlóan a természeti ökológiai rendszerekhez, nem monolitikus jellegűek. Azonban a különböző társadalmi rendszerek közötti különbségeket megengedhetetlen módon nyelvi és kulturális különbségekre szűkítik le, és ezekről a különbségekről feltételezik, hogy pozitív szerepet játszhatnak a régiókból összetett globális világ válságmentes jövőjében. Az itt mutatkozó optimizmus alapjáról semmiféle magyarázatot nem adnak.

Az organikus növekedés modelljének végső és összefoglaló következtetései szerint a lehető legrövidebb időn belül ki kell dolgozni azokat a módszereket, amelyek egy, a jövőt anticipáló, globális tervezés lehetőségét biztosítják. Ebben a tervezésben érvényre kellene jutniuk a nemzeti, a regionális és a globális érdekeknek, gyakorlatilag minden egyes ember és az egész emberiség érdekeinek. A tervek kidolgozásához és gyakorlati megvalósításához mérőben új szemléleti módot tartanak szükségesnek „... a politikai vezetés és annak választói részéről, hogy többé ne azt az alapelvet kövessék, miszerint egy problémát félig megoldottnak hisznek már azáltal, hogy maguk előtt tologatják”.²³ Leszögezik, hogy ha rövid időn belül nem valósul meg a globá-

²² Uo. 141.

²³ I. m. 143.

lis és hosszútávú tervezés, akkor a válságok már belátható időn belül pusztító háborúk formáját ölthetik magukra és végül az emberiség kipusztulásához vezetnének.

Ha értékelni akarnánk az „organikus növekedés” modelljének végső következtetéseit az emberiség jövőjéről, azzal kezdenénk, hogy bizonyos megállapításait marxista szempontból is elfogadhatjuk. A természeti környezet, a technika objektíve káros hatásai valóban az egész emberiségre nézve veszélyesek lehetnek — a társadalmi rendszerek különbözőségétől függetlenül. Ennek a ténynek a felismerése a szocialista és a kapitalista országokban egyaránt szükséges, és a felismerésből adódó gyakorlati következtetések levonása a két világrendszer békés egymás mellett élésének politikai viszonyai között megvalósíthatónak látszik. Ilyen irányú törekvések a szocialista országok külpolitikájában — már viszonylag hosszú idő óta — egyértelműen érvényesülnek, és a kapitalista országok józan politikai körei hajlamosak ezek elfogadására. Elég itt utalnunk a különböző szinteken és világméreteken folytatott környezetvédelmi együttműködésre.

A könyv szerzői azonban jóval túlmennek ezeken a problémákon, és tudományosan teljesen megalapozatlan, reakciós utópizmusokba bonyolódnak. Leglényegesebb elméleti tévedésük talán az „emberi lényeg” hibás, idealista felfogására vezethető vissza. Nem látják, hogy az ember lényege társadalmi-ságában van, hogy az emberi aktivitás tartalmában társadalmi jellegű, és hogy ez a tevékenység, a történelmileg fejlődő társadalmi viszonyok rendszerében fejlődik. Az ember fejlődését nem lehet „általában”, a társadalom fejlődésétől függetlenül szemlélni, mint ahogy azt M. Meszarovic és E. Pestel teszi. Náluk a jövőt megvalósító ember valamiféle elvont emberi lényeggel rendelkezik. Ezt a felfogásukat a könyv bevezető — mottónak szánt — gondolata is tükrözi: „A világnak rákja van és a rák az ember.”²⁴ Ez az általános beállítás teljesen történelmietlen: az embert legfeljebb a kapitalista társadalom teszi „rákszerűvé”, és a világ igazi rákja maga a kapitalizmus. Az organikus növekedés jövőelmélete lényegében a tőkés érdekek egy újabb ideológiai megnyilvánulásának tekinthető. Éppen ezen ideológiai korlátok miatt nem képes az organikus növekedés elmélete a valóság adekvát tükrözésére, hasonlóan a marxizmus megjelenése előtti és az azt követő polgári jövőelméletekhez. Pestelék harmonikus jövőt akarnak — a tőkés jelen objektív társadalmi ellentmondásainak megszüntetése nélkül.

„Valamennyien a lehetetlent akarják, ti. a polgári életfeltételeket e feltételek szükségszerű következményei nélkül. Egyikük sem érti, hogy a termelés polgári formája éppoly történelmi és mulékony forma, mint amilyen a feudális forma volt. Ez a tévedésük onnan származik, hogy az ő szemszögükből a burzsoá ember minden társadalom egyetlen lehetséges alapja, onnan, hogy nem tudnak olyan társadalmi állapotot elképzelni, melyben az ember nem lenne többé burzsoá.”²⁵ Marx ezeket a kritikai gondolatait eredetileg Proudhon és követői elméletére alkalmazta, de aktualitásuk napjainkban is érvényes és ezek tükrében a nullanövekedés és az organikus növekedés világmodelljeinek lényege is feltárul.

²⁴ Uo. 12.

²⁵ Marx P. V. Annyenkovhoz, 1846. december 28.; MEM 27, Budapest 1971, 436.